

विषसँग डरलाउदो खेलबाड

विष्णुकुमार ज्ञवाली

भक्तपुरका सागबारी र नवलपरासीका केराघारीमा सेताम्मै देखिने 'बीएचसी' (बेन्जिन हेक्जाक्लोराइड) विषको असर तपाइँ हाम्रो घर र भान्छासम्मै आइपुगिरहेको हुनसक्छ। क्षमता, मात्रा, असर र समयको लेखाजोखा नगरी थरीथरीका रासायनिक विषादी हालिएका तरकारी, फलफूल र माछाहरू बजारमा छ्यापछ्यापती पाइन्छन्। सर्वसाधारण उपभोक्ताहरूले ती वस्तुमा कस्तो विष कति मात्रामा हालिएको छ, त्यसको प्रभाव कतिञ्जेल रहन्छ र कहिलेसम्म तिनको उपभोग गर्नुहुँदैन भन्ने थाहा पाउन सम्भव हुँदैन। उता, उत्पादकहरूले पनि कुनै बालीनालीमा विषादी हाल्दा आफू र त्यसको उपभोग गर्नेलाई हुने हानि नोक्सानीलाई ध्यानमा राखेर पर्याप्त सावधानी अपनाउने गरेका छैनन्।

रोग र कीराबाट बालीनाली जोगाएर उत्पादन बढाउन किसानहरू विषादीको प्रयोग गर्छन्। तर यसको प्रयोगले हाम्रो कृषि उत्पादनको वृद्धिमा खासै सहयोग पुऱ्याएको भने पाइँदैन। ४० वर्षदेखि कृषिको उत्पादकत्व झण्डै उस्तै छ, बरु विषादीको प्रयोगले किसानको लागत बढेको बढ्छै छ।

खेतीबालीमा प्रयोग गरिने विष (पेस्टिसाइड/इन्सेक्टिसाइड) धेरै थरीका हुन्छन्—कडा, मझौला र कम असर गर्ने विषको प्रयोग बढी हुन्छ। तर जेजस्तो भए पनि त्यस्ता विषले स्वास्थ्यलाई असर गर्छन् नै। अर्कोतिर, बोट-बिरुवामा लाग्ने हानिकारक कीरासँगै विषबाट उपयोगी कीरा/फट्याङ्गा पनि मारिने हुँदा बालीनालीलाई पनि नोक्सानी पुगिरहेको हुन्छ। 'अलिकति आँखा, छाला, छाती पोलेर र सास फेर्न गाह्रो भएर के भो र, औषधी त कडै चाहिन्छ।' विषादीबारे आम किसानहरूको धारणा यस्तै छ। विषादीलाई 'विष' पनि होइन 'औषधी' ठान्ने चलन छ, नेपाली किसानहरूमा। कतिपय तरकारीलाई ताजा, हरियो र चिल्लो देखाउन विषालु रासायनिक भोलमा डुबाएर राख्ने र लगत्तै बजारमा लगेर बेच्ने गरिन्छ। छिमेकीले छरेकोले आफ्नो खेतबारीमा रोग

सर्छ भनेर पनि विषादीको प्रयोग गरिन्छ । बालीनालीमा मात्रै होइन माछा मार्न समेत 'मेटासिड' र 'थायोडेन' जस्ता प्राणघातक विषादीको प्रयोग हुने गरेको छ ।

बालीनालीमा प्रयोग हुने विषादीको दश प्रतिशत विषालु पदार्थ मात्र बोटविरुवामा रहन्छ भने बाँकी ९० प्रतिशत वातावरणमा फैलिएर हावा, माटो र पानीलाई प्रदूषित गर्न पुग्छ । यसरी प्रयोग हुने धेरैजसो विषादीमा क्यान्सर रोग निम्त्याउने 'कार्सिनोजेनिक' पदार्थ हुन्छ जसको अत्यधिक प्रयोगको परिणाम ट्यूमर र क्यान्सर हो । गर्भवती महिला र केटाकेटी यसबाट छिट्टै प्रभावित हुन्छन् । अपाङ्ग शिशु जन्मिने सम्भावना धेरै हुन्छ ।

हुनत, अन्य मुलुकको तुलनामा नेपाली किसानहरू कमै विषादी प्रयोग गर्छन् । किसानको कमजोर आर्थिक हैसियत यसको मुख्य कारण हो । तर पनि बेमौसमी तरकारी बाली, चिया, कपास आदिमा कीटनाशक विषादीको प्रयोग निकै बढेको छ । कपासमा हुने विषादीको प्रयोगले उपभोक्तालाई सोभै असर नगर्ला, तर वरपरको वातावरण र जनस्वास्थ्यमा प्रतिकूल असर त पार्छ नै । यता आएर कपासमा लाग्ने कीराहरूको विष पचाउन क्षमता बढ्दै गएकोले विषादीको प्रयोगबाट तिनको नियन्त्रण प्रभावकारी हुन छाडेको छ । चियापत्तीमा रहने विषको अवशेषले उपभोगकर्ताको स्वास्थ्यमा असर पुऱ्याउनुका साथै विदेशी मुद्रा आर्जन गर्ने एउटा उद्योगलाई धराशयी पार्न समेत सक्ने अवस्था छ । बजारमा पाइने बेमौसमी तरकारीहरूमा त विषादीहरूको प्रयोग अन्धाधुन्ध नै हुने गरेको छ ।

बालीनालीमा रासायनिक विषको प्रयोग गर्नु हुँदैन भन्ने होइन, तर हानिकारक रोग वा कीराको नियन्त्रण गर्न त्यस्तो विष नै चाहिँन्छ, भन्ने छैन । विकल्पहरू छन्, खोज्नु र प्रयोगमा ल्याउनु पर्छ । विषादी प्रयोग गर्नु छ भने पनि वातावरण र स्वास्थ्यमा हानि नगर्ने, विरुवामा हुने फाइदाजनक जीवहरूको संरक्षण गरेर हानिकारक कीरालाई मात्र नियन्त्रण गर्ने, उत्पादन बढाउन सहयोग पुऱ्याउने, कम खर्चिलो, सरल र प्रभावकारी प्रविधि फेला पारेर मात्र अगाडि बढ्नु पर्छ । तर बजारमा सबैथरी विषादीका पुरिया, डिब्बा र बोटलहरू सजिलै उपलब्ध छन् । सजिलो उपाय छाडेर दुःख बेसाउन कोही चाहँदैनन् । नीमको तेल बोटविरुवामा लाग्ने रोग कीरा नियन्त्रण गर्न निकै उपयोगी हुन्छ तर यो सजिलोसँग पाइँदैन ।

विषादीको प्रयोग पनि कीरा वा रोग लागेर सखाप हुन लागि सकेपछि मात्र गरिन्छ । यसले थप क्षतिलाई त रोक्छ तर रोगलाई पुरै नियन्त्रण गर्दैन र उत्पादन बढाउन पनि सघाउ पुऱ्याउँदैन । विषादीको उचित प्रयोगका लागि रोग र कीराको अग्रिम जानकारी लिने र त्यस्तो जानकारी दिने प्रणालीको विकास गर्नुपर्छ र शुरुदेखि नै नियन्त्रणको उपाय अपनाउनु पर्दछ । विषादीको जथाभावी र बढ्दो प्रयोगले त कीरामा विष पचाउने क्षमता मात्रै बढाउँछ र तिनीहरू नियन्त्रणभन्दा बाहिर पुग्छन् ।

रासायनिक विषादी छर्ने र त्यस्तो विष हालेको वस्तु किनबेच र उपयोग गर्ने सबैलाई यसले असर गर्छ । यसको सोभै सम्पर्कमा आउनेहरूमा स्मरण र श्रवणशक्ति

हराउने, आँखा कमजोर हुने, हात काँप्ने, कपाल भर्ने, बाँभो हुने, टचूमर आउने, क्यान्सर जस्ता शारीरिक अशक्तता, विकृति र रोगहरू देखा पर्छन् ।

विषादी प्रयोग नभएको खाद्यवस्तुले बजार भाउ राम्रो पाउने व्यवस्था हुन सक्थो भने विष प्रयोग नगर्ने किसानहरूले प्रोत्साहन पाउँछन् । यसको लागि सम्बन्धित विशेषज्ञको रेखदेखमा उत्पादन गर्ने र उत्पादित वस्तुलाई प्रमाणित गर्ने व्यवस्था हुनु पर्दछ । यसबाहेक डाक्टर र स्वास्थ्यकर्मीहरूले हरेक विरामीको नाडी समाउँदा विषादी प्रयोग भएको तरकारी नखाने सल्लाह दिने हो भने पनि विषादीमुक्त वातावरण निर्माण गर्न केही मद्दत पुग्नेछ ।

पप्स (टिकाउ कार्बनिक प्रदूषक पदार्थ) (Persistent Organic Pollutants – POPs)

वातावरणमा लामो समयसम्म टिकिरहन सक्ने अर्थात् प्रकृतिले स्वीकार गर्न सक्ने साधारण रूपमा आउन लामो समय लाग्ने मानवसृजित रासायनिक वा कार्बनिक पदार्थहरू नै पप्स हुन् । एकपटक मात्र पनि यस्ता पदार्थको वातावरणमा प्रवेश भएमा, यसको उत्पादन बन्द भए तापनि लामो समयसम्म नकारात्मक असरहरू देखाउन सक्छन् । डीडीटी, एल्ड्रिन, डाइल्ड्रिन जस्ता अर्गानोक्लोरिनयुक्त विषादीहरू पप्सका प्रमुख उदाहरण हुन् । हाल यस्ता विषादीहरूको उत्पादन वा प्रयोगमा विश्वव्यापी रूपमा प्रतिबन्ध लागिसके पनि नेपालजस्ता विकासशील मुलुकहरू त्यसको प्रयोग र भण्डारबाट पीडित छन् । विश्व खाद्य तथा कृषि सङ्गठन (FAO) को अनुमानअनुसार करिब पाँच लाख टन म्याद नाघेका काम नलाग्ने प्रतिबन्धित विषादी थुप्रिएको छ । थोत्रा चुहिने भाँडामा वा प्याकेटमा निम्नस्तरको भण्डारणले गर्दा यी विषादीहरू वरपरका समुदाय, जीव-जन्तु, खानेपानीका स्रोत, माटोलगायत खाद्य पदार्थका लागि जोखिमको रूपमा रहेका छन् । वर्षौं पहिले प्रतिबन्ध लगाइसकेका, औद्योगिक मुलुकमा केन्द्र बनाई बसेका र विश्व बजारको ८० प्रतिशत स्थान ओगट्ने दश ठूला बहुराष्ट्रिय रासायनिक उत्पादकहरू पप्सको उत्पादन तथा निर्यातको लागि जिम्मेवार छन् । मे २००१ मा ९० देशहरूबाट हस्ताक्षरित स्टकहोम सन्धिअनुसार विश्वव्यापी रूपमा प्रतिबन्धित १२ वटा पप्सहरू हुन्— अल्ड्रिन, क्लोरोडेन, डीडीटी, डेल्टा, डायोक्सिन, एन्ड्रिन, फ्यूरान, हेप्टाक्लोर, हेक्साक्लोरोबेन्जिन, मिरेक्स, पीसी सब र टोक्सफेन । यसरी विकसित देशमा धेरै समय (करिब ३ दशक) अघि नै प्रतिबन्धित भइसकेका यस्ता 'पप्स'हरूको नेपाल जस्ता मुलुकमा भएको थुप्रो निर्माताहरूले नै फिर्ता लानु पर्ने आवाज उठिसकेको सन्दर्भमा समेत यसको व्यापार जारी नै रहेको कुरा प्रकाशमा आइसकेको छ । ग्रीनपीस (Greenpeace) जस्ता अन्तर्राष्ट्रिय वातावरणवादी दबाव समूहको सक्रियतामा बेवारिसे अवस्थामा भण्डार गरिएका यस्ता विषादीहरू फिर्ता लाने प्रकृया अगाडि बढाउनु हाम्रो जस्तो देशका बासिन्दाहरूको सुरक्षित भविष्यको लागि वातावरणीय न्यायको उदाहरण हो जसलाई सरकारले महत्व दिनु जरुरी छ ।

स्रोत: वातावरणीय न्याय शब्दावली (अधिकारी र घिमिरे २०५९)

